GRT
Golden Research Thoughts
ISSN: 2231-5063 Impact Factor : 4.6052(UIF) Volume - 6 | Issue - 6 | December - 2016

रामटेक तालुक्यातील ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समिती मधील महिला पदाधिकाऱ्यांचा आर्थिक व सामाजिक विकासचे अध्ययन

प्रा. कल्पना कांतीलाल पटेल
वाणिज्य विभाग, एस. एन. टी. महाविद्यालय, रामटेक .

साराशं
प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती रामटेक तालुक्यापर्यंत मर्यादित असून, रामटेक तालुक्यातील ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमधील महिला पदाधिकाऱ्यांचा यात समावेश आहे. त्याचप्रमाणे प्रस्तुत संशोधन हे ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीतील महिला पदाधिकाऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक कार्यापर्यंत व्याप्त आहे. प्रस्तुत संशोधनात रामटेक तालुक्यातील एकूण १०० ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमधील महिला पदाधिकाऱ्यांकडुन संकलीत करण्यात आलेल्या माहितीचे

विश्लेषण करण्यात आले आहे.

प्रस्तावना

भारतात प्राचीन काळापासून स्थानिक स्वराज्य संस्थेला फार महत्त्वाचे स्थान राहिलेले आहे. पंचायत संस्था ह्या खेड्यातील कारभार समर्थपणे राबवित असत. त्या काळात खेडे हेच शासनाचे प्रमुख केंद्र म्हणून परिचित होते. खेड्यांचे किंवा गावाचे संरक्षण करुन आवश्यक त्या सोयी सुविधा उपलब्ध करुन देणे. न्यायनिवाडा तसेच समूह व गावच्या उपयोगी व्यवस्था हाताळण्यासाठी पंचायतीचा उगम प्राचीन काळापासून झालेला आढळून येतो. पंचायत व्यवस्था ही समुदायातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, जीवनाचा एक भाग म्हणून सदैव कार्यरत राहिलेली आहे. त्यांच्या स्वरूप व कार्यामध्ये काळानुरूप बदल घडून आले. तरी वर्तमान काळातील स्थानिक स्वराज्य संस्था ही प्राचीन काळातील स्थानिक शासनाची परंपरा किंवा प्राचीन 'पंचायत व्यवस्थेचे अद्यावतरूप जरी नसले तरी त्यावर आधारित स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे स्वरूप असल्याचे दिसून येते. त्या काळी स्थानिक स्वराज्य संस्था असा उल्लेख आलेला नसला तरी त्या त्या काळात त्यांचा उल्लेख वेगवेगळ्या अर्थातून व संज्ञातून आलेला आढळतो.

महिला वर्ग प्रवर्ग

ग्राम व नगर पंचायत क्षेत्रात वास्तव्य करणाऱ्या सर्व महिलांसाठी नगर पंचायतीच्या एकूण सभासद संख्येत एक तृतीयांश

जागा राखीव असतात. या राखीव जागांमध्ये अनुसूचित जाती – जमातीतील महिला, इतर मागासवर्गातील महिला आणि खुल्या वर्गातील महिला अशा सर्वांचा समावेश होतो.

अशा प्रकारे वेगवेगळ्या वर्गांसाठी ग्राम व नगर पंचायतीमध्ये राखीव जागा असतात. राखीव प्रभाग निश्चित करण्याचा किंवा आळीपाळीने ते बदलण्याचा अधिकार राज्य सरकारच्या वतीने जिल्हाधिकाऱ्यास असतो. ग्राम व नगर पंचायतीच्या निवडणुकीत अनुसूचित जाती – जमाती व इतर मागासवर्गांसाठी राखीव असलेल्या जागांवर त्याच जातीतील स्त्री – पुरूषांना निवडणूक लढविता येते, परंतु खुल्या वर्गातील सर्वसाधारण जागांवर अनुसूचित जाती–जमाती व इतर मागासवर्गातील उमेदवार निवडणूक लढवू शकतात.

सारणी क्रमांक १: ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमध्ये ५० टक्के आरक्षणामुळे महिला सदस्यांचा विकास झाला आहे याबाबत ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमधील पदाधिकाऱ्यांचे मत

ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमधील ५० टक्के आरक्षणामुळे महिला सदस्यांचा विकास झाला आहे या मताशी सहमती	वारंवारीता	टक्केवारी
पुर्णत:	२०	२०
अंशत:	२०	४०
असहमत	२०	४०
एकूण	**१००**	**१००**

उपरोक्त सारणी क्रमांक १ मध्ये ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमधील ५० टक्के आरक्षणामुळे महिला सदस्यांचा विकास झाला आहे याबाबत ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमधील पदाधिकाऱ्यांचे मत दर्शविण्यात आले आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनूसार २० टक्के पदाधिकारी ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समिती मध्ये ५० टक्के आरक्षणामुळे महिला सदस्यांचा विकास झाला आहे या बाबत पूर्णत: सहमत असून ४० टक्के पदाधिकारी वरील विधानाबाबत अंशत: सहमत असल्याचे आढळले. तसेच ४० टक्के पदाधिकारी ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमध्ये ५० टक्के आरक्षणामुळे महिला सदस्यांचा विकास झाला आहे या विधानाबाबत असहमत होते.

ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमध्ये ५० टक्के आरक्षणामुळे महिला सदस्यांचा विकास झाला आहे या विधानाबाबत अंशत: सहमत असणाऱ्या रामटेक तालुक्यातील ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमध्ये महिला पदाधिकाऱ्यांची संख्या इतर पदाधिकाऱ्यांच्या तूलनेत महत्वपुर्णपणे अधिक आहे.

सारणी क्रमांक २: ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमध्ये ५० टक्के आरक्षणामुळे महिला सदस्यांच्या झालेल्या विकासाच्या प्रकाराबाबत ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमधील पदाधिकाऱ्यांचे मत

विकास झाला असल्यास कोणता	वारंवारीता	टक्केवारी
वैयक्तिक विकास होवून स्वत:च महत्व वाढले	६५	६५
कौटूंबिक विकास होवून कुटूंबात समान दर्जा मिळाला	५०	५०
सामाजिक दर्जा वाढून प्रतिष्ठा वाढेल	५४	५४
राजकीय दर्जा वाढून राजकीय महत्व प्राप्त झाले.	५९	५९
आर्थिक परिस्थितीत बदल झाला.	६८	६७

उपरोक्त सारणी क्रमांक २ मध्ये ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमध्ये ५० टक्के आरक्षणामुळे महिला सदस्यांच्या झालेल्या विकासाच्या प्रकाराबाबत ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमधील पदाधिकाऱ्यांचे मत दर्शविण्यात आले आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनूसार ६५ टक्के पदाधिकाऱ्यांनूसार ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमध्ये ५० टक्के आरक्षणामुळे महिलांचा वैयक्तिक विकास होवून स्वत:चा महत्व वाढले आहे तर ५० टक्के पदाधिकाऱ्यांच्या मते स्त्रियांचा कौटूंबिक विकास होवून कुटूंबात समान दर्जा मिळाला आहे. त्याचप्रमाणे ५४ टक्के, ५९ टक्के व ६७ टक्के अनुक्रमे पदाधिकाऱ्यांच्या मते ५० टक्के आरक्षणामुळे महिला सदस्यांच्या सामाजिक दर्जा वाढून प्रतिष्ठा वाढली आहे, राजकीय दर्जा वाढून राजकीय महत्व प्राप्त झाले आहे व आर्थिक परिस्थितीत बदल झाला आहे.

ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमध्ये ५० टक्के आरक्षणामुळे महिला सदस्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत बदल झाला आहे असे वाटत असणाऱ्या रामटेक तालूक्यातील ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमधील पदाधिकाऱ्यांची संख्या इतर पदाधिकाऱ्यांच्या तूलनेत महत्वपुर्णपणे अधिक आहे.

सारणी क्रमांक ३: स्थानिक स्वराज्य संस्था मध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षणामुळे येणारी जबाबदारी पेलण्यास स्त्रीया सक्षम आहे असे वाटण्याबाबत ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमधील पदाधिकाऱ्यांचे मत

स्थानिक स्वराज्य संस्था मध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षणामुळे येणारी जबाबदारी पेलण्यास स्त्रीया सक्षम आहे	वारंवारीता	टक्केवारी
अंशत:	४०	४०
पुर्णत:	१७	१७
सांगता येत नाही	४३	४३
एकूण	**१००**	**१००**

उपरोक्त सारणी क्रमांक ३ मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था मध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षणामुळे येणारी जबाबदारी पेलण्यास स्त्रीया सक्षम आहे असे वाटण्याबाबत ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमधील पदाधिकाऱ्यांचे मत दर्शविण्यात आले आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनूसार ४० टक्के पदाधिकारी ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमध्ये ५० टक्के आरक्षणामुळे महिलांचा येणारी जबाबदारी पेलण्यास स्त्रीया सक्षम आहे या बाबत अंशत: सहमत आहेत तर १७ टक्के पदाधिकारी वरील विधानाबाबत पूर्णत: सहमत असल्याचे आढळले. त्याचप्रमाणे ४३ टक्के पदाधिकाऱ्यांनी ५० टक्के आरक्षणामुळे येणारी जबाबदारी पेलण्यास स्त्रीया सक्षम आहे या विधानाबाबत सांगता येत नाही ही प्रतिक्रिया दिली.

ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमध्ये ५० टक्के आरक्षणामुळे येणारी जबाबदारी पेलण्यासंबंधी स्त्रीयांच्या क्षमते विषयी अनिश्चित असणाऱ्या रामटेक तालुक्यातील ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमधील पदाधिकाऱ्यांची संख्या इतर पदाधिकाऱ्यांच्या तूलनेत महत्वपुर्णपणे अधिक आहे.

सारणी क्रमांक ४: पदाधिकारी म्हणून नियुक्त झाल्यानंतर महिला सदस्यांना आपल्या कार्यक्षमतेचा पूर्ण वापर करण्याची संधी मिळाली आहे असे वाटण्याबाबत ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमधील पदाधिकाऱ्यांचे मत

पदाधिकारी म्हणून नियुक्त झाल्यानंतर महिला सदस्यांना आपल्या कार्यक्षमतेचा पूर्ण वापर करण्याची संधी मिळाली आहे	वारंवारीता	टक्केवारी
होय	२०	२०
नाही	११	११
काही प्रमाणात	५२	५२
सांगता येत नाही	१७	१७

उपरोक्त सारणी क्रमांक ४ मध्ये पदाधिकारी म्हणून नियुक्त झाल्यानंतर महिला सदस्यांना आपल्या कार्यक्षमतेचा पूर्ण वापर करण्याची संधी मिळाली आहे असे वाटण्याबाबत ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमधील पदाधिकाऱ्यांचे मत दर्शविण्यात आले आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनूसार २० टक्के पदाधिकाऱ्यांच्या मते पदाधिकारी म्हणून नियुक्त झाल्यानंतर महिला सदस्यांना आपल्या कार्यक्षमतेचा पूर्ण वापर करण्याची संधी मिळाली आहे तर ५२ टक्के पदाधिकाऱ्यांच्या मते महिला सदस्यांना आपल्या कार्यक्षमतेचा पूर्ण वापर करण्याची संधी मिळाली काही प्रमाणात मिळाली आहे. त्याचप्रमाणे ११ टक्के व १७ टक्के अनुक्रमे पदाधिकाऱ्यांनी महिला सदस्यांना आपल्या कार्यक्षमतेचा पूर्ण वापर करण्याची संधी मिळाली आहे या बाबत नकारात्मक प्रतिक्रिया व अनिश्चितता दर्शविली.

पदाधिकारी म्हणून नियुक्त झाल्यानंतर महिला सदस्यांना आपल्या कार्यक्षमतेचा पूर्ण वापर करण्याची संधी काही प्रमाणात मिळाली आहे असे वाटत असणाऱ्या रामटेक तालुक्यातील ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमधील पदाधिकाऱ्यांची संख्या इतर पदाधिकाऱ्यांच्या तूलनेत महत्वपुर्णपणे अधिक आहे.

निष्कर्ष

अध्ययनातील परीणामांवरून असे दिसून येते की ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमध्ये ५० टक्के आरक्षणामुळे महिला सदस्यांचा विकास झाला आहे या विधानाबाबत अंशतः सहमत असणारे रामटेक तालुक्यातील ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमधील पदाधिकाऱ्यांची संख्या सार्थकपणे अधिक आहे (सारणी क्रमांक १). तसेच पदाधिकाऱ्यांनूसार ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमध्ये ५० टक्के आरक्षणामुळे महिलांचा वैयक्तिक, कौटूंबिक, सामाजिक, राजकीय व आर्थिक विकास झाला आहे (सारणी क्रमांक २). तथापि बहुतांश पदाधिकारी ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमध्ये ५० टक्के आरक्षणामुळे येणारी जबाबदारी पेलण्यासंबंधी स्त्रीयांच्या क्षमते विषयी अनिश्चितता दर्शवितात (सारणी क्रमांक ३) त्याचप्रमाणे महत्वपूर्णपणे अधिक पदाधिकारी महिला सदस्यांना आपल्या कार्यक्षमतेचा पूर्ण वापर करण्याची केवळ काही प्रमाणात संधी मिळाली असल्याचे नमूद करतात (सारणी क्रमांक ४). म्हणजेच ग्रामपंचायत व नगर पंचायत समितीमध्ये महिलांना आरक्षण मिळाल्यामुळे त्यांचा वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक विकास झालेला असला तरी त्या आपली कार्यक्षमता या क्षेत्रामध्ये सिद्ध करू शकल्या नाही हे निदर्शनास येते.

संदर्भ ग्रंथ :

१) राठोड गिरवर सिंह (२००४), भारत मे पंचायतराज, पंचशील प्रकाशन दिल्ली.

२) वाधवा शालिनी (२०१०), भारत स्थानीय प्रशासन, अर्जून पब्लिशिंग हाऊस दिल्ली.

३) जोशी महादेवशस्त्री (१९७६), मराठी विश्वकोष, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मडंळ, मंबुई.

४) वाघमारे, श्यामसुंदर व गजभारे, सुरेश. (२०१२), महाराष्ट्रातील ग्रामीण प्रशासन व नागरी प्रशासन, अरूणा प्रकाशन, लातूर.

५) कौटिल्यीय अर्थशास्त्रम, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी प्रथम अध्याय १७ वॉ प्रकरण.

६) गर्गे स. मा. (२००७), भारतीय समाज विज्ञान कोश २ , मेहता पब्लिंशिंग हाऊस, पुणे.

७) अग्रवाल प्रमोद कुमार (२००८), भारत में पंचायतराज, ज्ञानगंगा प्रकाशन, दिल्ली

८) जोशी महादेवशस्त्री (१९७६), मराठी विश्वकोष खंड ९, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई.

९) चौधरी नारायण/आपटे (२००३), ग्रामीण राजकारण व संस्कृती, यशवंतराज चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

१०) क्रोस सेसिल (१९२२), द डवेलपमंटे ऑफ सेल्फ गवर्नमेंट इन इंडिया, शिकागो युनिवर्सिटी प्रेस शिकागो

११) त्यागी सुरेन्द्रं (२०११), पंचायतीराज और ग्रामीण विकास, वंदना पब्लिकेशन्स, दिल्ली.

१२) गायकवाड, टी, एन, (२००१), महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वशासन, स्वप्नाली प्रकाशन, अहमदपूर.

१३) कश्यप अलोक कुमार (२०१०), भारत में पंचायतीराज, डिस्कवरी पब्लिशिंग हाऊस प्राईवेट लिमिटेड, नई दिल्ली.
१४) यादव रामजी (२००५), भारत मे ग्रामीण विकास, अर्जुन पब्लिकेशन, नई दिल्ली.
१५) ठोंबरे, सतीश, (२००७), जिल्हा प्रशासन आणि स्थानिक स्वशासन, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद
१६) तिवारी आणि चौधरी (१९९५), राज्यस्थान में पचायतीराज, ऋचा प्रकाशन, जयपुर.
१७) सिसोदिया यतीन्द्रसिंह (२०००), पंचायतराज एवं अनुसूचित जाति महिला नेतृत्व, रावत पब्लिकेंशन्स, जयपुर.
१८) सिवन्ना एन (१९९०), पंचायतराज रिफार्मस् एण्ड रूरल डेवलपमेंट, चुघ पब्लिकेशंस, इलाहाबाद
१९) पाटील व्ही.बी. (२००१), डेव्हलपमेंट ॲडमिस्टेशन्स, संदेश प्रकाशन, पुणे
२०) गांवो में बेहतर प्रशासन, (२०११), ग्रामीण विकास मंत्रालय, कुरूक्षेत्र, भारत सरकार, दिल्ली.
२१) पवार जे.ई. व इतर (२००४), पंचायतराज संस्थाचे प्रशासकीय व आर्थिक व्यवस्थापन, यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी, पुणे.